

Ensimmäinen ja toinen

Y. H. TOIVOSEN Suomen kielen etymologisen sanakirjan (SKES) I osan mukaan kuuluvat *ensi*-sanassa yhteen mm. seuraavat suomen sanat: *ennen, ensin, enne*; *ennus*, murt. *ennos* 'enne, ennakkotieto', *ennustaa*; *ensikki, enso* 'maanantaina, viikon ensimmäisenä (arki)päivänä syntynyt lehmä'; *ensimmäinen*; **enta* : *ennalla(an)*, *-lle(en)*, *ennalta*, murt. **entä* : *ennällään, -lleen*, johd. **ento* : *ennollansa* 'entisellään', *ennolla, -lta* 'etukäteen', *ennakko*, murt. *ennäkkö, ennakoita*, **entuu*s : *entuudesta(an)*; *entinen*. Suomen kielen ulkopuolelta SKES luettelee vastineita ainoastaan lähisukukielistä sekä lapista, johon sanue on lainautunut suomesta. Lähisukukielistä mainittakoon seuraavat sanueen edustajat: karj.-aun. *eñži, enzi* (*ende-*); *eñžimäine, enzimäine*; *end'ine*; lyyd. *eez, eñd'ž, eñš* 'ensi', *ende* 'ennen'; *eñd'žimäine, -mäine, eežimäine, -mäine*; veps. *ende, -e* 'ennen', *endeglē, endeglšt* 'toissa päivänä'; *endustada; end'žne* (part. *endist*), *enžne* (gen. *enštšen*); vatj. *enne* 'ennen', *enneglā* 'toissa päivänä', *entin*; vir. *enne* 'ennen, muinoin; äsken', *ennist* 'taannoin, äsken'; *ennustada* 'ennustaa (pilailla), hätäillä, ennättää edelle'; *eesik*; murt. *ennalt* 'ennemmin'; *endine* 'entinen, muinainen'; liiv. *enst* (Sal.) 'ennen'; *ändist, ändst* (-päva) 'toissa päivä(nä)', *endi* (Sal.) 'entinen'.

Vepsän, vatjan, viron ja liivin 'ensimmäistä' merkitsevä sana perustuu SKES:n mukaan *esi*-vartaloon: veps. *ežmeine, ežmäine*, vatj. *esimein*, vir. *esimene*, liiv. *e'žmi, e'izmi*. Myös suomen murteissa esiintyy suhteellisen laajalti *esi*-vartalo *ensi*-vartalon synonyymina, esim. PunL¹ *kuali koht esivuanna*, Suoni *esiks, esimäinen*, Oriv *esin* 'en-

¹ Käytän Suomen pitäjien nimistä tavanomaisia lyhennyksiä; ks. Vir. 1950 ss. 427—428.

sin', Län *esimmäinen* (VIRTARANTA Länsiyläsatakuntalaisten murteiden äännehistoria I, 1946, s. 275), Etä *esistä*, Pälkä *esivuatta* 'ensimmäistä vuotta' (VIRTARANTA Hämeen kansa muistelee, 1950, ss. 310, 182), Urj Kyl Aka *esimmäinen, esistään, esin* (KANNISTO Suomi III 14:2 s. 38), Kyl *esi viikolla* 'ensi viikolla' (KANNISTO Suomi III 20 s. 274), Kiur *esinnä* 'ensin(nä)' (Vir. 1934 s. 154). Vieläpä Kalevalassakin 25:519: *Isännän esinnä kiitin, Siitä ehtoisen emännän*. Osassa tällaisista *esi*-tapauksista on kuitenkin nähtävästi *esi-* < *ensi-*.

JÓZSEF BUDENZ yhdisti *ensi*-sanana etymologisesti *esi*-vartaloon (Magyar-ugor összehasonlító szótár, 1873—81, ss. 293, 778, 780), samoin hänen mukaansa eräät muutkin tutkijat, mutta uudempi tutkimus on erottanut nämä vartalot toisistaan. *Ensi*-sanalle on aikoinaan esitetty toinen, aina samojediin saakka ulotettu etymologia: tšerKB *a' nžəl*, U *o' nd' žəl* 'edessä oleva, etuosa, etu-, esi-' / votj. *ad'ž, az* 'etuosa; paikka, puvun etumus' / syrj. *vod'ž, od'ž* 'etusivu, edusta' / ?ostj. *unž-a-* / ?unk. *eggy, egy* 'yksi' / ?samO *ežer, easeroi* 'ensimmäinen' (SETÄLÄ FUF 2 ss. 230, 243, FUF 12 Anz. s. 98, SUSA 30:5 s. 94; samoin WICHMANN Magyar Nyelv 4 s. 307, SZINNYEI Magyar nyelvhasználtás, 5. p., s. 44, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, 1910, s. 45, GOMBOCZ—MELICH Magyar etymologiai szótár, I kötet, s.v. 1. *ëgy*).

Y. H. TOIVONEN vuorostaan yhdisti mainitut tšeremissin ja permiläiskielten sanat toiseen suomen sanaan, nim. sanaan *otsa*, joka merkityksensäkin puolesta kyllä sopii niiden vastineeksi (FUF 19 ss. 29, 175, FUF 28 Anz. s. 202). Hänen käsitykseensä on yhtynyt K. B. WIKLUND (SUST 67 ss. 407—, 410; ks. myös G. BÁRCZI Magyar szófejtő szótár s.v. *egy*; näin myös SKES II s.v. *otsa*).

Jos TOIVONEN ja WIKLUND ovat oikeassa, on *ensi*-sanalla vain ims. kieliin rajoittuva hyväksyttävä etymologia. Se selitysmahdollisuus, jonka seuraavassa esitän, ei ole kokonaan uusi, kuten tuonnempaa selviää. Sitä, että kuitenkin käytän asiasta puheenvuoron, perustelisin sillä, että suomalaiset tutkijat eivät ole huomatakseni missään yhteydessä edes maininneet tätä selitystä (niinpä SKES sen paremmin kuin HAKULISEN Suomen kielen rakenne ja kehitys -teoksen uusi painoskaan [SKRK², 1961] ei siitä mitään puhu) ja että luulen voivani valaista asiaa eräillä uusilla näkökohdilla.

Huomio kiintyy helposti siihen yhtäläisyyteen, joka vallitsee

ensi-sanana ja muiden ordinaalilukusanonien (*toinen*-sanaa lukuunottamatta) alkuperäisen sananlopun välillä: *ensi* < **enti* < **ente* ~ *kolmas* << *kolmansi* < **kolmanti* < **kolmante* jne. Aivan odotuksenmukaista on se, että *-nsi*-loppu on pääpainollisen tavun jäljessä säilynyt siltä ”kulumiselta”, joka on tullut sen osaksi pääpainottomien tavujen jäljessä. *Ensi*-sanana lyhyemyys selittänee osaksi senkin, että se toisin kuin muut järjestyslukusanat on taipumaton (vrt. HAKULINEN SKRK² II § 32). Kun yhtäläisyys on näin selvä, ei ole syytä ilman muuta tyytyä pitämään sitä sattumasta johtuvana. Jos otamme työhypoteesiksi, että kyseessä ei ole pelkkä sattuman leikki, niin *ensi* sisältäisi tutun järjestyslukujen johtimen **-nte*, jolle on esitetty vastineita kaikista suomalais-ugrilaisista kielistä, jopa samojedistakin (ks. esim. SZINNYEI Magyar Nyelvhasonlítás⁵ s. 94, RAVILA Vir. 1932 s. 376, UOTILA SUST 65 s. 95, HAKULINEN SKRK² I § 52:18, COLLINDER Comparative Grammar of the Uralic Languages, 1960, s. 261; viimeksi RAVILA Suomalais-ugrialaisten kielten ordinaalit, teoksessa Verba docent, 1959, s. 82—). Vokaalisuhde *ensi* ~ *ennen* ~ *ennakko*, *ennallaan* selittyisi samoin kuin esim. *suomi* ~ *suomen* ~ *suomalainen*, vrt. myös vir. *kolmas* : *kolmanda* jne.; on pidetty mahdollisena, että ordinaalilukujen johdin on alkuaan ollut *a*-loppuinen (ks. OJANSUU SUSA 30:17 ss. 13—16, RAVILA Vir. 1939 ss. 107—112, HAKULINEN SKRK¹ I § 52:14, § 23 B). Vokaalisointusuhdetta *ennallaan*, *ennakko* ~ murt. *ennällään*, *ennäkkö* verrattakoon esim. suhteisiin *kesä* ~ *kesanto*, *kesakko*; *elää* ~ *elanto*, *elatus*.

O. A. F. BLOMSTEDT selitti jo lähes sata vuotta sitten, että *ensi*-sanassa piilee ordinaalilukujen johdin, mutta hänen selityksellään, jonka mukaan johdin tässä olisi liittynään *esi* : *ete*-vartaloon (*ete* + *nte* > *edente* > *e'ente* > *eente* > *ente*, ks. BLOMSTEDT Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Vertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä, 1869, s. 67 alav. 4), on tuskin enää muuta kuin kuriositeetin arvo.

Sen sijaan GÁBOR ORBÁN on esittänyt mielestäni hyvin huomionarvoisen ajatuksen siitä, mihin kantasanaan liittynään tämä johdin *ensi*-sanassa esiintyisi (A finnugor nyelvek számnevei, Bratislava 1932, s. 72): ”azonban már az *ensimäise*-előtagját alkotó *ensi* ~ **ente* szórész is összetétel; bizonyára a már tárgyalat f. **e*-mutatónévmásnak a sorszámnévi *-nte* képzővel ellátott alakja. A térszemléletben a rámutatás soroképzetalkotó funkciót eredményezett, s így lett a jelen

esetben a demonstrativ elemekböl ordinale; — —.” Tämän mukaan olisi siis kantasana pronominivartalo *e-*. Kyseessä on uralilaisesta kantakielestä saakka periytyvä demonstratiivinen pronominivartalo, joka suomessa esiintyy mm. sanoissa *ellen, ellet* jne. (< *ellä en, ellä et*), *es* 'jos, vaikka' (Agr.), *etenkin, että*, vrt. myös vir. *iga*, murt. *egä, ega* 'joka' (< **ekä*), *embkumb* 'jompikumpi'; HAKULINEN on verrannut tähän myös sanaa *ehkä* (SKRK² I § 58:2). Vrt. pronominivartaloihin *jo-*, *ku-*: *jollen* jne., *jos, joten(kin), jotta, joka, jompikumpi; kuten, kuka, kumpi*, murt. *kutta*. Pronominivartalolla *e-* on vastineet useimmissa uralilaisissa kielissä (ks. H. PAASONEN FUF 6 s. 114—; SKES I s.v. *e*²).

Onko sitten ajateltavissa, että 'ensimmäistä' merkitsevä sana pohjautuisi pronominivartaloon? Mielestäni hyvinkin. On tärkeätä huomata, ettei myöskään järjestyksessä seuraava ordinaalilukusana *toinen* perustu lukusanavartaloon. Juuri 'ensimmäistä' ja 'toista' merkitsevät ordinaalilukusanat ovatkin useissa kielissä muodostuneet aivan eri vartaloista kuin vastaavat perusluvut (vrt. RAVILA, teoksessa *Verba docent* s. 77): lat. *unus, duo*, mutta *primus, secundus*, engl. *one, two ~ first, second*, ruots. *en, två ~ (den) första, andra* jne.; sellaiset kardinaalilukusanaan pohjautuvat 'toista' merkitsevät sanat kuin saks. (*der*) *zweite*, ransk. *deuxième* taas ovat myöhäisiä uudismuodostuksia. Samoin on laita yleisesti suomen etäsukukielissä. Niinpä 'ensimmäistä' merkitsee lapissa ja mordvassa *vasta*-vartaloon perustuva sana, syrjäänissä ja votjakissa kummassakin yhdyssana, jonka osana on edellä mainittu *otsa*-sanana vastineeksi selitetty sana, unkarissa *esi*-vartalon sukulainen *első*, mordvassa, tšeremississä, votjakissa ja vogulissa (mordvassa ja votjakissa edellä mainittujen sanojen rinnalla) venäjältä lainattu sana (votj. *pervoĭ* jne.) (ks. esim. Z. JÓKAY Magyar Nyelv 25 s. 360—; ORBÁN mt. s. 74). 'Toista' taas ilmaistaan ainakin lapissa, syrjäänissä, vogulissa ja unkarissa *muu*-pronominiin perustuvilla muodostuksilla (ks. JÓKAY mp. s. 362; SKES II s.v. *muu*).

Suomen *toinen*, jolla on sekä ordinaalilukusanan merkitys 'der zweite' että pronominimerkitys 'toinen kahdesta, der andere', on ilmeisesti *tuo*-pronominin johdos, kuten on oletettu (vrt. BUDENZ Magyar Nyelvör 7 s. 337, OJANSUU Itämerensuomalaisen kielten pronominioppia [Turun yliopiston julk. I: 3], 1923, s. 53, JÓKAY mp. s. 362, HAKULINEN SKRK² I § 35). Äänneasu on aivan säännöllinen:

**tõ + inen* > *toinen*, vrt. *suo ~ soinen* (virossa *teine*, mutta murteittain myös *tõine*, *toine* jne., ks. esim. V. TAULI *Phonological Tendencies in Estonian*, 1956, s. 46; A. SAARESTE *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*, palsta 877—). Kun *e*-pronominin merkitys näyttää olleen 'tämä' (ks. SKES ja HAKULINEN SKRK² I § 36), ovat *ensi* ja *toinen* nähtävästi alkuaan merkinneet 'tätä, tässä olevaa' ja 'tuota, tuossa olevaa' tjs. Molemmat tässä esiintyvät johtimet (*-nsi* < **-nte* ja *-inen*) ovat ehkä alkuaan olleet merkitykseltään lähinnä deminutiivisia ja kehittyneet rajoittamaan kantasanan ilmaiseman merkityksen alaa (vrt. HAKULINEN SKRK² I § 52:18, § 51; RAVILA mt. s. 82—). On hyvin ymmärrettävissä, että myös johdin *-nsi* < **-nte* on voinut liittyä pronominivartaloonkin (vrt. OJANSUU *Ims. kielten pronomioppia* s. 33—). Kun sanat ovat olleet puhtaasti pronominaalisia eivätkä ole kuuluneet lukusanasarjaan, ei ole mitään outoa siinäkään, että ne ovat muodostuneet eri johdinten avulla. Ne ovat muodostaneet vastakohtaparin, jonka tehtävänä on ehkä ollut ilmaista 'lähintä, tämänpuoleista kahdesta' ja 'etäisempää, tuonpuoleista kahdesta'. Vasta myöhemmin, kun on entistä enemmän ilmennyt tarvetta käyttää järjestystä osoittavia sanoja sellaisistakin olioista ja esineistä, jotka eivät ole olleet näköpiirissä, nämä sanat ovat saaneet selvän ordinaalilukusanan merkityksen.

Pronominit *e*- ja *tuo* eivät tietenkään ole olleet ainoat mahdollisuudet, joiden pohjalta on voitu kehittää 'ensimmäisen' ja 'toisen' ilmaukset. Eri kielet ovatkin käyttäneet eri keinoja, kuten olemme nähneet, ja *ims.* kielissäkin on myös *esi*-vartalosta kehittynyt 'ensimmäistä' merkitsevä sana. On siis aivan luonnollista, että suomalais-ugrilaisissa kuten lukuisissa muissakin kielissä juuri 'ensimmäistä' ja 'toista' merkitsevät sanat ovat kirjavampia ja usein nuorempia kuin muut ordinaalilukusanat. On kuitenkin mielenkiintoista, että — jos tässä esitetty selitys osuu oikeaan — 'ensimmäistä' merkitsevä sana suomessa on muodostunut saman johtimen avulla, joka myös esiintyy yleisenä järjestyslukusanojen johtimena.

Sellaisiin tapauksiin, joissa *ensi* on merkinnyt 'edellistä, muihin verrattuna aikaisempaa' (esim. *ensi ~ toinen*), perustunee *ensi*-sanan johdos *entinen* (samaa merkityksen kehitykseen liittyvät myös *ennen*, *ennustaa*, *ennallaan* jne.). Samaa tapaan on *esi*-vartalon pohjalta muodostunut *edellinen*. Kun *ensi* on merkinnyt 'lähintä', niin se on joutunut merkitsemään myös 'tästä lukien seuraavaa', esim.

ensi yönä. Jälleen tarjoaa *esi* paralleelin, sillä eräissä murteissa sitä käytetään samalla tavoin, esim. Urj VesL *esi yänä*. *Ensi*-sanueen monimerkityksisyys lienee ollut yhtenä syynä siihen, että on ruvettu käyttämään superlatiiviin perustuvia muodostuksia *ensimmäinen* ja *ensinnä*, kun on tarkoitettu nimenomaan ordinaalilukusarjan ensimmäistä jäsentä. Näitä voidaan verrata esim. ruotsin sanaan (*den*) *förste*, -a 'ensimmäinen', joka on superlatiivi samasta vartalosta, josta (*den*) *förre*, -a 'edellinen, entinen' on komparatiivi (ks. E. HELLIQUIST *Svensk etymologisk ordbok*³ ss. 262, 263).

OSMO IKOLA: *On the Finnish Words for "first" and "second"*

In the Finnish Etymological Dictionary, the Finnish word *ensi* ('first, next') has etymological equivalents only in the Baltic-Finnic languages. The word occurs also in Lappish, but there it is a loanword. Reference is made to the explanation given by G. Orbán (*A finn-ugor nyelvek számnevei*, Bratislava 1932, p. 72) that *ensi* consists of the ancient pronominal stem **e-* plus the same diminutive derivative suffix *-nsi* < **-nte* that forms the suffix in the ordinal numbers from three onward: *kolmas* < *kolmansi* < **kolmante* (cf. essive sing. *kolmantena*). This explanation is supported by the fact that *toinen* 'second, other' is probably a diminutive form derived from another pronoun *tu* ('that'). Earlier *ensi* and *toinen* formed the binary contrast, 'nearer of two things' versus 'more remote of two things'. Only later did these words acquire the meaning of the ordinal numbers. In other Finno-Ugric languages, as well as in many other languages, the words for 'first' and 'second' have, similarly, developed from other pronouns or words denoting locality. So, in some Baltic-Finnic languages and Finnish dialects, the word for 'first' is derived from *esi*- 'one that is in front of something'.

Entinen 'former', *ennen* 'earlier', *ennustaa* 'to foretell', *ennallaan* 'as before, unchanged' are derivatives of *ensi* which happened to occur in environments where the meaning was temporal: 'former', 'earlier'. As *ensi* meant 'the nearest (one)' it also got the meaning of 'the next (one)', e.g. *ensi vuonna* 'next year'. The fact that the word has several different meanings may have caused it to acquire the form of a superlative adjective *ensimmäinen*, when it means 'first'.